

Ilona Janyšková*

Etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český
Akademie věd České republiky
Brno

K etymologii jednoho klaretismu: staročeské *obudoň*¹

1. Staročeské substantivum *obudoň*, jehož novou etymologií zde prezentujeme, uvádí Klaret² v *Glosáři*³ v kapitole o rostlinách (*De plantis*) ve dvojici *obudon mixalia* ve verši: „agnita *brancz*, *obudon mixalia*, tilos *vlibon*“ (*Flajšhans* 1: 130, verš 676).

2.1. Ve dvojici *obudon mixalia* se nejdříve zaměříme na objasnění latinského *mixalia*. To je zřejmě přepisem řeckého *μυζάρια*, jež by snad mohlo označovat

* PhDr. Ilona Janyšková, CSc., Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences, Department of Etymology, Brno, Czech Republic.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3502-1624>.

e-mail: ilona.janyškova@ujc.cas.cz.

¹ Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

² Bartoloměj z Chlumce, zvaný Klaret (*Claretus de Solencia*), rodák z východočeského Chlumce nad Cidlinou, byl pražský kněz, učitel a lékař, který žil za vlády Karla IV. Připisuje se mu autorství tří veršovaných latinsko-českých slovníků, které jsou konvenčně nazývány *Vokabulár gramatický*, *Bohemář* a *Glosář*, v nichž usiloval o vytvoření české terminologie všech tehdejších vědních oborů. Jsou to tzv. nomenklátory, neabecední slovníky, které uvádějí vždy pohromadě slova z jednoho oboru (NESČ: 1689).

³ *Glosář* je rozdělen do osmi částí (o Bohu, světě a ovzduší; o ptactvu; o vodě a vodních tvorech; o savecích a nižších zvířatech; o rostlinách; o druzích lidí a jejich vlastnostech; o životě světském a duchovním; o umění a řemeslech) a obsahuje téměř 7 000 latinsko-českých terminologických dvojic, jež jsou podány z mnemotechnických důvodů ve verších (hexametru). Cílem tohoto slovníku bylo obsáhnout českou terminologii pokud možno v úplnosti, proto Klaret mnohdy chybějící termíny vytvářel či dotvářel (LČL: 695–697; KDČJB: 168–169).

rostlinu *Cordia myxa* L. (SSLat 3: 792), v češtině *kordie obecná* (Polívka 1996: 13–14), ve starší literatuře *sebesten*. Je to strom s plody podobnými našim švestkám, jak uvádí Mathioli: „...ovoce podobné malým švestkám..., zralé jsou temné zelenosti, chuti sladké, masitosti klejovaté, z nižto syřší a egyptští lep pro čižbu dělají. Sebesten ovoce k nám se přináší suché a svraskalé: však lepší jest plné, tučné a masité a kteréž není zplesnivělé ani zčervivělé“ (Mathioli 1596: 90B). Domovem této dřeviny jsou Sýrie, Egypt, odtud se přes Benátky dostaly i do Evropy její sušené plody, které se ve středověku používaly jako prostředek proti kašli, v lékárnách se z nich rovněž připravovaly lektvary, které „měkkčí břicho a ponoukají na stolici jako u švestky“ (Mathioli 1596: 90D). Z etymologického hlediska patří řecké slovo do rodiny slovesa *μύσσομαι* ‘smrkat’, z níž je i derivát *μύζα* ‘sliz, hlen’. Stejný název – *μύζα* – znamená i ‘plod kordie’: jejich charakteristickým rysem je totiž jejich sliznatost (Chantraine 1968: 726).

2.2. Český protějšek latinského slova *obudoň* objasňují autoři Staročeského slovníku s jistým váháním jako ‘plod rostliny (snad *Sebestenae* L.) užívaný k povzbuzení látkové výměny v těle (?)’ a odvozují jej z předpokládaného prefixovaného slovesa **obuditi* ‘probudit, podnítit’ (StčS 2: 206), respektive ze základu tohoto slovesa a sufixu *-oň*; staročeské slovo tak zařazují do rodiny slovanského faktitiva *buditi* ‘budit’ a považují jej za nomen instrumenti (Nejedlý a kol. 2019: 127). Sémantickou stránku výkladu vysvětlují odkazem na projímavé účinky plodů kordie, zmiňované v Mathioliho slovníku. Aniž bychom považovali výše zmíněný výklad substantiva *obudoň* za nemožný, předkládáme k úvaze etymologii jinou.

2.3. Z hlediska slovtvorného bychom mohli chápat staročeské *obudoň* jako deverbativum od slovesa **ob-uditi*, kontinuantu praslovanského slovesa **ob-ʋditi* (*se*) (v češtině s odsunutým *v-*). Toto sloveso je doloženo v některých slovanských jazycích, například v ruském nářečním (pskovském) *обудиться* ‘vyschnout, oschnout’ (viz ESSJa 31: 110), je i ve staročeském *obuditi* ‘očernit, nařknout, obvinít’ (StčS 2: 205), jehož význam je výsledkem sémantického posunu původního významu praslovanského **ʋditi* ‘kouřem nebo horkem vysoušet potraviny, zejména maso’ (Machek 1968: 666). Toto **ʋditi* – kauzativum s *o-*stupněm ablautu k praslovanskému **ʋdnoŋi* ‘vadnout, schnout’ – by pak znamenalo ‘působit, aby něco schlo, vysychalo’, takže *obudoň* bychom mohli považovat za jméno výsledku děje – procesu schnutí. Věcnou oporu nacházíme ve skutečnosti, že se do Evropy dovážely pouze sušené plody kordie, které se doporučovaly jako prostředek proti kašli (Polívka 1996: 14): „Sebesten ovoce k nám se přináší suché a svraskalé“ (Mathioli 1596: 90B).

2.4 Staročeské *obudoň* by bylo možno považovat také za deverbativum od slovesa **ob-uditi* (*se*) ‘nalévat se (o zrně), zrát’; to je ve slovanských jazycích zastoupeno zřejmě pouze v ruských nářečích, například v (novgorodském) *обудиться* ‘zbohatnout’ (ESSJa 30: 238), bez prefixu je *ʋdumь* ‘dozrávat, šťavnatět’ (Dal’ 4: 955). Praslovanské **uditi* vysvětlují někteří lingvisté z indoevropského kořene **ēudh-* ‘mohutnět, bobtnat’ (Pokorny 1: 347), což by

mohlo v případě staročeského *obudoň* vést k představě pojmenování podle masitých šťavnatých plodů kordie. Ostatně Preslem uváděný výraz *obduž* (Polívka 1996: 13) by byl motivován podobně: české *obduži* ‘oplodí v času zralosti plodu... dužné neb masité’ (Jungmann 2: 754). Ze sémantického hlediska je tento výklad lákavý, nicméně je málo pravděpodobný nejen vzhledem k nejednoznačné etymologii praslovanského **ob-uditi*, ale i k otázce, zda je na základě pouze jednoho slovanského jazyka (v tomto případě ruštiny) vůbec možné postulovat praslovanské dialektické **ob-uditi* *‘nalévat se (o zrně), zrát’.

3. Z kontextových důvodů se okrajově zmíníme i o dalších dvou latinsko-českých dvojicích v uvedeném verši.

3.1. Dvojice *agnita brancz*:

3.1.1. Latinské *agnita* patří k substantivu *agnus* (z řeckého *ἄγνος*), označujícího subtropický keř *Vitex agnus-castus* L., jehož český název je *drmek obecný* (SSLat 1: 109–110). Středověký název této rostliny *agnus castus* byl však nesprávně interpretován jako *‘cudný, neposkvrněný beránek’, podobně je i německé starší *Keuschlamb* ‘*Vitex agnus-castus*’ (Marzell 1979: 1210) a české lidové *čistý beránek* tv. (Rystonová 2007: 121). Došlo totiž ke ztotožnění řeckého *ἄγνος* ‘*Vitex agnus-castus*’ s latinským *agnus* ‘jehně, beránek’. Epiteton *castus* je výsledkem lidové etymologie, mylného spojování řeckého názvu keře *ἄγνος* s adjektivem *ἄγνός* ‘čistý, cudný, posvátný’ (Strömberg 1940: 154), s nímž etymologicky nemá nic společného (Carnoy 1959: 14). S názvem rostliny byla spojena i víra v účinek rostliny jako *antiafrodiziaka*⁴. Latinské *agnita* objasňoval Ryba (1943–1944: 67) jako Klaretovu zkratku *agnica* z *agnicastus* < *agnus castus*.

3.1.2. Gebauer (1: 93) rekonstruoval Klaretovo *brancz* nejistě jako *branc*, Flajšhans (2: 244) je nedovedl vysvětlit („výkladu neznám“), slovo objasnil Ryba (1943–1944: 67) jako klaretovsky redukované⁵ na pouhou jednu slabiku slovo *beranecz* ‘beránek’. Klaret tak postupoval ve shodě s nesprávnou interpretací latinského názvu rostliny, který s beránkem, jak jsme výše uvedli, neměl nic společného.

3.2. Dvojice *tilos vlibon*:

V poslední dvojici ve verši *tilos vlibon* Flajšhans (2: 488) emenduje *vlibon* na *uliboň* s poukazem k rýmovému *obudoň – uliboň* a připojuje význam „*plante speciales*“. O jakou rostlinu se jedná, není jasné u žádného člena této dvojice.

3.2.1. Latinské *tilos* je nejasné, v kartotéce Slovníku středověké latiny v českých zemích je slovo uvedeno jako hapax legomenon doložené právě pouze u Klareta. Nabízí se jeho souvislost s hláskově podobným starořeckým *τῆλις* ‘*Trigonella foenum-graecum*, pískavice řecké seno’⁶, slovem etymologicky

⁴ „Druhdy domnívali se o plodech drmku, že umrtvují tělesné žádosti. Poněvadž jich za tou příčinou požívali zvláště mniši, říkalo se jim též *mnišský pepř*“ (Polívka 1996: 245).

⁵ Ke krácení slova u Klareta srov. Michálek 1989: 17n.

⁶ Za informaci děkuji dr. P. Nývltovi z Kabinetu pro klasická studia Filosofického ústavu AV ČR v Praze, který toto spojení zcela nevylučuje, ale ani je nepokládá za příliš pravděpodobné.

nejasným (Beekes 2010, 1: 1478–1479). Mohlo by se zdát, že se bylina pískavice nehodí do „stromového a keřového“ kontextu, je zde ovšem něco, co spojuje kordii, drmek a pískavici: všechny tři rostliny, respektive jejich části (plody, semena), se od dávných dob používají v léčitelství (například pískavice řecké seno se od pradávna využívala – kromě jiného – i jako ženské afrodisiakum).

3.2.2. Ve staročeském *uliboň* bychom mohli vidět kořen **-lib-*, české *libý* (< psl. **l'ubъ*), což implikuje představu nějaké rostliny, již se připisuje magická moc⁷. O jakou rostlinu v tomto případě jde, zůstává otevřené.

4. Závěr: Staročeský kletismus *obudoň* nemá, dle našeho názoru, zcela jednoznačnou etymologii. Dosavadní výklad vycházející ze slovesa **obuditi* ‘probudit, podnítit’, jehož silnou stránkou je i sémantika (plody stromu mají projímavé účinky), považujeme za možný, nicméně předkládáme výklad jiný. Námi podaná etymologie vidí v *obudoň* deverbativum od slovesa *obuditi*, kontinuantu praslovanského slovesa **ob-voditi* (v češtině s odsunutým -v-). Sloveso **voditi* je kauzativum od **vednŏti* ‘vadnout, schnout’; staročeské *obudoň*, jméno výsledku děje – procesu schnutí, tak mohlo získat své jméno v souvislosti s tím, že v Evropě byly plody kordie známy pouze jako sušené. Snažili jsme se rovněž zjistit, jaké rostliny by se mohly ukrývat pod názvy dvojic agnita *brancz* a tilos *vlibon*, které jsou s dvojicí *obudon* mixalia v jednom verši, i to, co by je případně mohlo spojovat (všechny tři rostliny, kordie, drmek a pískavice, se od pradávna používaly v lidovém léčitelství).

Literatura [References]

- Beekes R., 2010, *Etymological Dictionary of Greek*, Vols. 1–2, Leiden ; Boston: BRILL.
- Carnoy A., 1959, *Dictionnaire étymologique des noms grecs de plantes*, Louvain: Université de Louvain.
- Čižmář J., 1946, *Lidové lékařství v Československu*, sv. 1–2, Brno: Melantrich.
- Dal' V., 1903–1909, *Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskago jazyka*, tret'je, ispravlennoye i znachitel'no dopolnennoye, izdaniye pod redaktsiyeyu I.A. Boduena-de-Kurtene, Vols. 1–4, S.-Peterburg ; Moskva: M.O. Vol'f. [= Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка*, третья, исправленное и значительно дополненное, издание под редакцией И.А. Бодуэна-де-Куртенэ, 1–4, С.-Петербург – Москва: М.О. Вольф].
- ESSJa 1974– = *Etimologičeskij slovar' slavyanskikh jazykov. Praslavyanskij leksičeskij fond*, Vols. 1–, eds. O.N. Trubachev, A.F. Zhuravlev, Zh.Zh. Varbot, Moskva: Nauka.

⁷ Věřilo se totiž, že některé byliny působí jako afrodisiaka, že vyvolávají lásku a touhu a podobně (Čižmář 1946, 2: 161).

- [= *Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд*, т. 1–, ред. О.Н. Трубачев, А.Ф. Журавлев, Ж.Ж. Варбот, Москва: Наука].
- Flajšhans V., 1926–1928, *Klaret a jeho družina*, sv. 1–2, Praha: Česká akademie věd a umění.
- Gebauer J., 1903–1916, *Slovník staročeský*, d. 1–2, Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- Chantraine P., 1968, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris: Éditions Klincksieck.
- Jungmann J., 1835–1839, *Slovník česko-německý*, d. 1–5, Praha: Knížecí arcibiskupská knihtiskárna.
- KDČJB 2007 = *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, ed. J. Pleskalová et al., Praha: Academia.
- LČL 1993 = *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, sv. II/2, Praha: Academia.
- Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, 2., opravené a doplněné vydání, Praha: Academia.
- Marzell H., 1979, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, Bd. 4, Stuttgart; Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Mathioli 1596 = *Herbář aneb Bylinář... Petra Ondřeje Mathiola... z německého pak jazyka v český přeložený od Adama Hubera z Rysnbachu D. – Danyele Adama z Veleslavína*, Praha.
- Michálek E., 1989, *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*, Praha: Academia.
- Nejedlý P. a kol., 2019, *Slovotvorný vývoj deverbálních substantiv ve staré a střední češtině*, Praha: Academia.
- NESČ 2016 = *Nový encyklopedický slovník češtiny*, eds. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Pokorný J., 1959–1969, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1–2, Bern; München: Francke Verlag.
- Polívka F., 1996, *Užitkové a pamětihodné rostliny cizích zemí*, Praha: VOLVOX GLOBATOR.
- Ryba B., 1943–1944, *Nové výklady ke Klaretovi*, „Český časopis filologický“, č. 2, s. 57–68.
- Rystonová I., 2007, *Průvodce lidovými názvy rostlin i jiných léčivých přírodnin a jejich produktů*, Praha: Academia.
- SSLat 1977– = *Slovník středověké latiny v českých zemích = Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum*, d. 1–, Praha: Academia.
- StěS 1968–2008 = *Staročeský slovník*, d. 1–4, ed. I. Němec, Praha: Academia.
- Strömberg R., 1940, *Griechische Pflanzennamen*, Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag.

Summary

On the etymology of one Klaret's expression: Old Czech *obudoň*

The article presents a new etymology of the Old Czech noun *obudoň*, listed in Klaret's Latin-Czech dictionary "Glosář", in which he translates the Latin name of the plant *mixalia* 'Cordia myxa'. The etymology presented by us understands *obudoň* as a deverbative from the verb *obuditi*, a continuant of the Proto-Slavonic verb **ob-vǫditi* (*sę*), in Czech with the *-v-* displaced. The Proto-Slavonic verb **vǫditi* is a causative from **vędnęti* 'to wither, to dry'; the Old Czech *obudoň* could thus get its name in connection with the fact that in Europe the sebesten fruits were known only as dried.

Keywords: etymology, Old Czech, Klaret's expression, plant names, *obudoň*.